

Kinga Buras

<https://orcid.org/0000-0001-6197-2784>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydział Teologiczny w Tarnowie

Tytuły chrystologiczne w Ewangelii Galilejskiej, czyli w źródle Q

Żadna postać historyczna nie ma tak bogatej dokumentacji w postaci papiirusów, kodeksów, pism starożytnych pisarzy niechrześcijańskich, odniesień w pismach patrystycznych i prac współczesnych biblistów, jak Jezus z Nazaretu. Podstawowym kryterium poszukiwań i badań jest przede wszystkim wiarygodność historyczna¹. Źródło Q jest uznawane przez wielu uczonych za dokument dostarczający wiedzy o historycznym Jezusie².

Źródło to, będąc zbiorem wypowiedzi Jezusa, ujmuje informacje na temat Jego życia oraz nauki. Wielu egzegetów uznaje, że przekazy zawarte w Q sięgają czasów Jezusa, naocznych świadków i tych, którzy należeli do grona pierwszych uczniów. Źródło zawiera elementy pierwotnego kerygmatu o królestwie Bożym i konieczności nawrócenia³. Badania nad tekstami wchodzącymi w skład źródła Q ukazują skoncentrowanie się wspólnoty wczesnochrześcijańskiej na historycznej postaci Jezusa. W Ewangelii Galilejskiej wśród tytułów, jakimi zostaje

1 Zob. R. Bartnicki, *Ewangelie synoptyczne, geneza i interpretacja*, Warszawa 2003, s. 484.

2 Zob. szerzej K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, Warszawa 1983; J. S. Kloppenborg, *The Formation of Q. Trajectories in Ancient Wisdom Collections. Studies in Antiquity and Christianity*, Harrisburg 1987; D. C. Allison, *The Jesus tradition in Q*, Harrisburg 1997; J. S. Kloppenborg, *Excavating Q. The History and Setting of the Sayings Gospel*, Minneapolis 2000; A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, Lublin 2001.

3 Zob. K. Mielcarek, *Chrystologia ewangelii synoptycznych*, w: M. Rosik, *Teologia Nowego Testamentu. Ewangelie synoptyczne i Dzieje Apostolskie*, t. 1, Wrocław 2008, s. 83.

określony Jezus, wymienia się następująco: Syn, Syn Boży oraz Syn Człowieczy. Badacze zauważyli również, że chrystologia zawarta w źródle Q nie wyraża się wyłącznie w tytułach określających Jezusa. Funkcję chrystologiczną mają także takie fragmenty, jak: pareneza kazania na Górze (Łk 6, 20–49)⁴, poselstwo uczniów Jana Chrzciciela (Łk 7, 18–35), relacja o rozesłaniu uczniów (Łk 9, 57–10, 16), pomówienie o współdziałanie z Belzebubem (Łk 11, 14–23). Zdaniem niektórych perykopy te mają na celu ukazać powagę nauczającego Jezusa. Przykładem jest wypełnienie się tego, co zapowiadał i oznajmił uczniom posłanym przez Jana Chrzciciela. A. Poląg zauważył, że najwcześniejsze formowanie się chrystologii dokumentu opierało się na czynach Jezusa, które Go legitymowały, a nie tylko na nadawanych tytułach⁵. Fundamentem chrystologii jest wiara Kościoła w Jezusa, wynikająca z przekonania, że w Nim Bóg eschatologicznie i historycznie zrealizował swą powszechną wolę zbawienia (*universale concretum*). Zbawcze znaczenie Jezusa wyjaśnia jedynie niezrównana jedność Boga Ojca z Synem⁶.

Niniejsze opracowanie przedstawia tytuły chrystologiczne, które są obecne w tradycji Q.

Syn Boży

Nowotestamentalne świadectwo przenika wiara, że Jezus z Nazaretu jest Synem Boga w Jego eschatologicznym panowaniu. Poprzez ustanowienie Jezusa jako pośrednika zbawienia, proroka czasów ostatecznych, mesjańskiego i królewskiego Syna Bożego, Bóg potwierdza swoje uobecnienie w historii zbawienia⁷. Synostwo Boże jest centralnym tytułem chrystologicznym. W określeniu zawiera się klucz interpretacyjny całej chrystologii, a pozostałe tytuły są w nim wyrażone. Według zgodnego świadectwa synoptyków centrum życia i osoby Jezusa stanowi więź z Ojcem⁸. Ewangelie potwierdzają Jezusową świadomość

4 Sigła w źródle Q podawane są tak, jak w Ewangelii św. Łukasza. Zasada ta ma zastosowanie w: A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*.

5 Zob. K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, s. 36.

6 Zob. G. L. Müller, *Dogmatyka katolicka*, Kraków 2015, s. 281.

7 Zob. G. L. Müller, *Chrystologia – nauka o Jezusie Chrystusie. Podręcznik teologii dogmatycznej*, red. W. Beinert, Kraków 1998, s. 262.

8 Zob. J. Szymik, *Theologia Benedicta*, t. 3, Katowice 2012, s. 42.

synostwa Bożego poprzez autentyczne słowa Jezusa pochodzące ze źródła Q⁹. Szczytowym punktem wypowiedzi jest świadomość znajomości Ojca przez Syna i Ojca znającego Syna: „Wysławiam Cię, Ojcze, Panie nieba i ziemi, że ukryłeś to przed mądrymi i uczonymi, a objawiłeś prostym. Tak, Ojcze, takie było Twoje upodobanie. Wszystko zostało mi przekazane przez mojego Ojca i nikt nie poznaje Syna, tylko Ojciec. Także Ojca nikt nie poznaje, tylko Syn i ten, któremu Syn zechce objawić” (Mt 11, 25–26; Łk 10, 21–22). Owo poznanie dotyczy niezwyklej łączności Jezusa z Bogiem. Jezus przejmuje rolę Mądrości Bożej i staje się przedmiotem poznania Bożego. Syn podobnie jak Mądrość Starego Testamentu pośredniczy w objawieniu, ponieważ przeniknął tajemnicę planu zbawienia¹⁰. Jezus ukazany jest w Q jako starotestamentalna mądrość. Jest On nauczycielem woli Ojca, który objawia się przez swojego Syna jako Bóg Ojciec¹¹.

Trzy opowiadania z życia Jezusa w sposób szczególny ukazują synostwo Boże. Wymienia się: opis chrztu, kuszenia oraz przemienienia. Na tle tych wydarzeń historycznych dostrzega się aspekty chrystologiczne o charakterze biograficznym¹².

Opis chrztu według niektórych badaczy pełni rolę narracji, w której ujawnia się boskie synostwo Jezusa, objawiając prawdę i odkrywając tajemnicę przez samego Boga¹³. Jako Syn Boży będzie Jezus reprezentantem Nowego Przymierza i stanie na czele nowego Izraela. Zstąpienie Ducha na Jezusa podczas chrztu ma oznaczać wyposażenie Syna Bożego w bardzo szczególne moce z góry. Dzięki temu Jezus doprowadzi do końca misję eschatologicznego proroka¹⁴.

Według Q początek czasu eschatologicznego ma miejsce wraz z Janem Chrzcicielem, który przygotowuje drogę Temu, który ma nadejść¹⁵. Jan jest jedynym współczesnym Jezusowi wymienionym z imienia w źródle Q.

9 Zob. H. Langkammer, *Nowy Testament o zmartwychwstaniu Chrystusa i naszym zmartwychwstaniu*, Tarnów 2010, s. 100.

10 Zob. H. Langkammer, *Teologia Nowego Testamentu. Ewangelie – Dzieje Apostolskie – Listy katolickie – Apokalipsa. Jezus Chrystus wczoraj – dziś – na wieki*, cz. 1, Wrocław 1985, s. 122–123.

11 Zob. H. Seweryniak, *Tajemnica Jezusa*, Warszawa 2001, s. 142.

12 Zob. J. Czerny, *Jezus Chrystus w świetle ewangelii synoptycznych*, Opole 2000, s. 51–52.

13 Zob. J. S. Kloppenborg, *Q Parallels. Synopsis, Critical Notes and Concordance*, Sonoma, California 1988, s. 16; F. Bovon, *Das Evangelium nach Lukas* (Lk 1, 1–9, 50), Zürich 1989, s. 180 (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament 3, 1).

14 Zob. K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, s. 34.

15 Zob. H. Langkammer, *Teologia Nowego Testamentu*, cz. 1, s. 118–119.

Odzwierciedla to szeroko rozpowszechniony stan relacji Jana do Jezusa, zakorzeniony w pierwotnej tradycji chrześcijańskiej¹⁶.

Jan, głosząc nadejście eschatologicznej Postaci, zapowiada sąd i wzywa do nawrócenia. Fragment Ewangelii św. Mateusza niemal dokładnie odpowiada tekstowi Łukasza, który nie pochodzi od Marka, zatem należał do Q. Kazanie Jana w źródle Q miało wprowadzenie, które śladowo ujęli ewangeliści. Różnice między wersjami są wynikiem pracy redakcyjnej, możliwe, że także tradycji ustnej. Włączenie do zbioru logiów kazania Jana Chrzciciela ukazuje, jakie znaczenie miało dla Kościoła wezwanie do nawrócenia. Druga część przepowiedzian (Łk 3, 16–17) objaśnia, czym jest chrzest. Pojawiają się także tytuły mesjańskie: „Przychodzący” (por. Ml 3, 1. 23) oraz „Mocniejszy”. Drugim określeniem Jan uwidacznia wyższość Jezusa względem siebie. Samo źródło Q ukazuje syna Zachariasza jako proroka, zapowiadającego sąd nad tymi, którzy odmawiają nawrócenia i pokuty¹⁷. Korzystając z wczesnochrześcijańskiego dokumentu, Mateusz i Łukasz przekazują ważne informacje na temat wystąpienia Jana i niektóre wypowiedzi skierowane do Izraela. Słowa proroka są niewątpliwie surowe (por. Łk 3, 7–9; Mt 3, 7–10)¹⁸.

Część egzegetów uważa, że źródło Q poddało wypowiedzi Jana specyficznemu złagodzeniu. Inni natomiast wskazują na zapowiedzi sądu, które początkowo były dość nieosobowe, dlatego zostały w źródle uchryzologizowane. Określenie sędziego jako „Mocniejszego” miało zostać przez ostatniego redaktora dokumentu połączone z osobą Jezusa. Ewangelista Łukasz nadał natomiast zapowiedziom Jana charakter pouczający, wzywając wszystkich do pokuty i nawrócenia¹⁹.

W porównaniu z Ewangelią Marka (1, 9–11) moment chrztu u Łukasza (3, 21–22) został nieco przeredagowany. Trzeci ewangelista znacznie skrócił wersję Markową, pomniejszając rolę Jana Chrzciciela i nie ujmując go w opisie²⁰. Część egzegetów kwestionuje przynależność perykopy do Q, twierdząc, że po raz pierwszy osoba Jezusa pojawia się we fragmencie potrójnego kuszenia na pustyni (Mt 4, 1–11; Łk 4, 1–13). Również ta perykopa stanowi temat dyskusji

16 Zob. A. Weiser, *Teologia Nowego Testamentu. Cztery ewangelie, Dzieje Apostolskie, Liście św. Jana i Apokalipsa św. Jana*, Kraków 2011, s. 27.

17 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 248–251.

18 Zob. A. Paciorek, *Jezus z Nazaretu. Czasy i wydarzenia*, Częstochowa 2015, s. 165.

19 Zob. K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, s. 39.

20 Zob. B. Adamczewski, *Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels*, Berlin 2010, s. 280.

i przez wielu nie jest uznawana jako materiał pochodzący ze źródła Q, pomimo podobieństw w słownictwie między opisem Mateusza i Łukasza. Inni sugerują, że fragment stanowi część dokumentu po późniejszych pracach redakcyjnych. Opowiadanie o kuszeniu jest związane z opisem chrztu, gdyż następuje po nim oraz do niego nawiązuje. Zauważa się też fakt, że w przeciwieństwie do innych miejsc w dokumencie, w których Jezus poucza, we fragmencie kuszenia nie mówi niczego od siebie, jedynie cytuje Pismo. Innym argumentem, przeciwnym, jest pojmowanie cudu i jego roli, niezgodne z poglądem na ten temat w Q. Argumenty wydają się być mało wiarygodne, nie jest możliwe również udowodnienie tezy, że opowiadania nie stanowiły zapisu w Q²¹.

Łączność z historią chrztu sugeruje dwukrotnie powtórzone w scenie kuszenia określenie Jezusa jako „Syna Bożego” (Mt 3, 17 i 4, 6). Pod względem gatunku opis kuszenia, który został przekazany przez źródło Q, przypomina paradygmat, czyli krótkie opowiadanie, stanowiące w przepowiadaniu pierwotnego Kościoła rolę przykładu. Mateusz wpierw zapisuje scenę chrztu (Mt 3, 13–17), a kontynuuje relacją o aresztowaniu Jana Chrzciciela oraz początku publicznej działalności Jezusa z Nazaretu. Ewangelista Mateusz wkomponował w tekst perykopę zawierającą opis kuszenia w podobnym kontekście jak Marek. Mateusz nie korzystał z tekstu Marka, lecz ze źródła Q, o czym świadczą analogie do podobnej relacji Łukasza²². Łukasz, podobnie jak Mateusz, korzystał ze źródła Q i umieścił analogicznie opis kuszenia w kontekście: chrzest, kuszenie, początek działalności w Galilei, dodając między scenę chrztu a kuszenia genealogię Jezusa. Struktura opowiadania jest taka sama jak u Mateusza z wyjątkiem kolejności pokus, mającej związek z pracą redakcyjną. Początek opowiadania o kuszeniu nawiązuje do sceny chrztu i do zstąpienia Ducha Świętego na Jezusa. W koncepcji Łukasza opis kuszenia jest miniaturą całej Ewangelii i zapowiedzią drogi Jezusa ku Jerozolimie oraz Jego śmierci na krzyżu, a w zwycięstwie nad Szatanem upatruje zapowiedź ostatecznego zwycięstwa w dniu zmartwychwstania²³. Wielu egzegetów wskazuje na duże znaczenie kwestii mesjańskiej w życiu Jezusa podczas opowieści o kuszeniu. Perykopa, która znajduje się u wszystkich synoptyków, chociaż Marek to wydarzenie jedynie wzmiankuje, została stworzona na tle opowieści Księgi Powtórzonego Prawa o wędrowce Izraela przez pustynię. Jak Izrael po przejściu przez Morze

21 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 199–200; A. Weiser, *Teologia Nowego Testamentu*, s. 20.

22 Zob. J. Czernski, *Jezus Chrystus w świetle ewangelii synoptycznych*, s. 67.

23 Zob. J. Czernski, *Jezus Chrystus w świetle ewangelii synoptycznych*, s. 73.

Czerwone zmierza na pustynię do Kanaanu, tak Jezus po chrzcie w Jordanie udaje się na pustynię, by rozpocząć głoszenie królestwa Bożego. Jak Izrael spędza 40 lat na pustyni, tak Jezus pości 40 dni. Podobnie naród wybrany jest kuszony wielokrotnie, czego doświadcza również Jezus²⁴.

Święty Ambroży, komentując fragment z Ewangelii św. Łukasza, wskazuje na czyny Jezusa. Zbawiciel najpierw przyjął sakrament, później udał się w samotne miejsce i pościł. Zatem podał warunki, jakie należy spełnić, aby wygrać z nieuniknionymi pokusami oraz ze złem. Ciało Syna Bożego było bezwzględnie ludzkie. Poprzez wcielenie przeszedł wszystkie etapy ziemskiego życia, wytyczając drogę. Kuszenie Jezusa staje się zatem szkołą doskonalenia chrześcijańskiego. Mediolańczyk ukazuje za św. Łukaszem, że Jezus był kuszony permanentnie, aż do śmierci na krzyżu. Kuszenie na pustyni ma inny wymiar. Człowiek staje się samotny wobec braku bliźniego, jedzenia, picia i staje się odpowiedzialny za decyzje. Adam podjął próbę zrzucenia winy na Ewę, która również zrzuciła z siebie odpowiedzialność. Święty Łukasz przypomina (Łk 3, 22), że to sam Duch wyprowadza Jezusa na pustynię. Wydaje się, że to sposobność weryfikacji mesjańskiego posłannictwa oraz duchowej walki o nierozzerwalność jedności między Ojcem i Synem. Zły duch bazuje na deklaracji Boga: „Tyś jest mój Syn umiłowany”. Jeśli tak jest, to demon „zaleca” korzystanie z przywileju synostwa²⁵.

Formalna struktura opowiadania Mateusza obejmuje trzy kuszenia, przy czym dwa pierwsze zawierają sformułowanie: „Jeśli jesteś Synem Bożym”. Wydaje się, że trzecie kuszenie nie jest połączone z dwoma pierwszymi²⁶. U Mateusza i Łukasza opowiadanie o kuszeniu stanowi jedność, zatem jest prawdopodobne, iż ewangelisti korzystali ze wspólnego źródła, występującego bezpośrednio w tradycji poprzedzającej synoptyków. Ważnym aspektem jest odpowiedź na pytanie, czy kuszenie ma charakter mesjański i odnosi się wyłącznie do osoby Jezusa, czy ma charakter paradygmatu dotyczącego chrześcijan. Wydaje się, że adresatem jest Jezus, gdyż polecenie zamiany kamieni w chleb nie mogło być skierowane do chrześcijan. Jednak odczytanie paradygmatyczne perykopy nie stanowi błędu²⁷. Źródło Q nie zrodziło się

24 Zob. H. Seweryniak, *Tajemnica Jezusa*, s. 291–292.

25 Zob. J. Pałucki, *Doświadczenie kuszenia Jezusa na pustyni szkołą chrześcijańskiego doskonalenia na podstawie komentarza św. Ambrozego do Ewangelii według św. Łukasza*, „Vox Patrum” 59 (2013), s. 182–186.

26 Zob. D.R. Catchpole, *The Quest For Q*, Edinburgh 1993, s. 12.

27 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 201.

jedynie z potrzeb parenetycznych, ale u podstaw dokumentu można dostrzec troskę o przekazanie wiernym swoistej teologii dogmatycznej²⁸.

Scena kuszenia ma miejsce na pustyni, która była uznawana przez Izraelitów za miejsce objawienia Boga. Oczekiwano czasów eschatologicznych oraz przyszłego Mesjasza, ponawiającego według Midrasza znak manny: „Podobnie jak pierwszy Wybawiciel sprowadził mannę, tak też i ostatni Wybawiciel sprowadzi mannę”. Diabeł ukazuje Jezusowi brak pokarmu i zachęca Go do wykorzystania posiadanej mocy, by zamienić kamienie w chleb, tak jak niegdyś ów znak dokonał się w czasie Wyjścia. Izraelici w obliczu głodu zaczęli szemrać przeciwko Jahwe (Pwt 8, 2–3; Wj 16, 2–4). Jezus natomiast, ukazując Boże synostwo, jest wierny woli Ojca i pokonuje dawną pokusę Izraela. Interpretacja mesjańska nie wyklucza odniesienia do chrześcijan, których pochłaniają sprawy materialne i doczesne. Harmonizuje to z dalszym nauczaniem Jezusa w Q (zob. np. Łk 12, 23–40). Chrześcijanie, oddając się w opiekę Bogu Ojcu, nie muszą zabiegać o sprawy materialne, ponieważ o wszystko troszczy się Bóg.

W drugiej pokusie Jezus ukazany jest na tle świątyni, zajmującej znaczące miejsce w eschatologicznych oczekiwaniach końca I wieku, bowiem tam miał się objawić Mesjasz. Pokusa dotyczy tego, by Syn Boży poddał próbie relację z Ojcem (Łk 4, 9–12). Rzucając się z wysokości świątyni, Bóg miałby wykazać swą wiarygodność (por. Ps 91, 11–12). W podobny sposób Izrael wystawiał Jahwe na próbę, wymagając, by dostarczał wody do picia w odpowiedniej ilości (Pwt 6, 16; Wj 17, 1–7). Dokument Q krytykuje wiernych, którzy przyjmują postawę szukania nadzwyczajnych cudów, by uwiarygodniły się głoszone słowa. W trzeciej pokusie zdyskwalifikowana zostaje idea polityczno-mesjańskiego panowania nad światem. Dzieje narodu wybranego wyznaczała walka o polityczną i religijną niezawisłość. Wyrocznia zawarta w starożytnych pismach kapłańskich głosiła: „w owym czasie wyjdzie z judzkiej ziemi panowanie nad całym światem”. W trzeciej pokusie diabeł obiecuje Jezusowi władzę za oddanie mu czci (Łk 4, 5–8). Zatem chrześcijanin odczytuje w odpowiedzi Jezusa: „Napisane: Będziesz czcił Pana, Boga twego i Jemu samemu służyć będziesz” (Łk 4, 8), iż tylko Bóg jest jedynym Panem i jest godzien czci. Izrael, będąc synem Boga, przez nieposłuszeństwo stracił swą pozycję, a Jezus jest Jedynym Posłusznym będącym w żywej relacji z Bogiem Ojcem²⁹.

28 Zob. K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, s. 31.

29 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 201–204.

Syn Człowieczy

Autorytet Jezusa źródło Q podkreśla w tytule „Syn Człowieczy”. Jest On najważniejszą postacią w dokumencie³⁰. Tytuł pojawia się na początku lub na zakończenie poszczególnych logiów. Odnosi się do Jezusa ziemskiego i Jego historii. Tego, który przygotowuje się na mękę, oraz do Przychodzącego w mocy sędziego w eschatologicznej przyszłości. Określenie prawdopodobnie pojawiło się już po pierwszym etapie tworzenia się źródła Q jako element uzupełniający lub komentujący pojedyncze logia. Według innej teorii rozdzielono treści na dwie grupy, w jednej Jezus dystansuje się od określenia, mówi o „Synu Człowieczym” mającym dopiero nadejść, w drugiej identyfikuje się z nim. W ziemskiej działalności Syn Człowieczy napotyka na opór pokolenia Izraela wiarołomnego i grzesznego, które Go odrzuca. Źródło Q mówi także o nienawiści do uczniów z powodu ich Mistrza (Łk 6, 22), wspomina o zarzutach, jakie ludzie czynili Synowi Człowieczemu (Mt 11, 16–19), o znaku, jakiego domagano się od Syna Człowieczego (Łk 11, 29–32), mordowaniu starotestamentalnych proroków, winiąc tym samym to pokolenie za śmierć Jezusa (Łk 11, 50), aż wreszcie o surowym sądzie, jaki czeka za dokonane występki (Łk 11, 31). Los Syna Człowieczego przedstawionego w źródle Q nawiązuje do starotestamentalnej tradycji posyłania proroków, którzy natrafiali na opór ludu i kończyli życie śmiercią męczeńską³¹.

Określenie Jezusa jako „Syna”, któremu „Ojciec przekazał wszystko” (Łk 10, 22) daje początek nowemu nurtowi wczesnego chrześcijańskiego przepowiadania o „Synu Człowieczym”. Sformułowanie o przekazaniu przez Ojca wszystkiego Synowi przypomina prorocтво z Księgi Daniela³²: „Patrzyłem [...]: a oto na obłokach nieba przybywa Jakby Syn Człowieczy [...]. Powierzono Mu panowanie, chwałę i władzę królewską [...]. Panowanie Jego jest wiecznym panowaniem, które nie przeminie, a Jego królestwo nie ulegnie zagładzie” (Dn 7, 13–14). „Syn Człowieczy” nie oznacza jednostkowej postaci władcy i sędziego, lecz lud Boży

³⁰ Zob. H. Langkammer, *Teologia Nowego Testamentu*, cz. 1, s. 115.

³¹ Zob. K. Romaniuk, *Co to jest źródło Q?*, s. 34–36.

³² Źródło Q, posługując się określeniem „Syn Człowieczy”, odsyła do postaci ze starotestamentalnej Księgi Daniela. W II wieku przed Chrystusem prześladowano wyznawców wiary żydowskiej, a w odpowiedzi na to zostało spisane prorocтво zapewniające o ostatecznej, eschatologicznej ingerencji Boga. Z wysłannikiem, który pokona prześladowców, wiąże się oczekiwanie na sąd (Dn 7, 26). Zob. K. S. Krieger, *Co rzeczywiście powiedział Jezus? Orędzie źródła Q*, Warszawa 2006, s. 46.

końca czasów, zwycięsko przeciwstawiający się czterem królestwom ziemskim. Dopiero w późniejszym apokaliptycznym piśmie wczesnego judaizmu określenie to wyraża postać mesjańską. W Apokalipsie Henocha (Hen 39–71) o postaci Syna Człowieczego wybranego przez Boga przed stworzeniem świata autor wzmiankuje: „Zanim słońce i konstelacje zostały stworzone, zanim gwiazdy nieba zostały utworzone, imię Syna Człowieczego zostało nazwane przed Panem Duchów” (Hen 48, 3–6). Dalej pisze: „Został on wybrany i ukryty [...]. Lecz mądrość Pana Duchów objawiła go świętym i sprawiedliwym” (Hen 48, 7; 62, 7). Kiedy nastanie koniec świata, wyjdzie z ukrycia i objawi wszystkie ukryte skarby: „Objawi cały skarbiec tajemnic” (Hen 46, 3), otrzyma ducha sprawiedliwości, by sądzić: „Pan Duchów posadził Wybranego na tronie swej chwały. Osądzi on wszystkie dzieła świętych w niebie i zważy na wadze ich czyny” (Hen 61, 8; por. 55, 4) oraz osądzi ludzi (Hen 62, 2). Na końcu świata będzie dla sprawiedliwych oparciem i nadzieją: „Będzie oparciem dla sprawiedliwych i świętych, aby mogli się na nim wesprzeć i nie upaść, będzie światłem dla narodów i nadzieją dla tych, którzy się smucą” (Hen 48, 4)³³. We fragmentach z Księgi Henocha, należącej do nurtu apokaliptyki żydowskiej, typowe jest oczekiwanie na Syna Człowieczego końca czasów. Źródło Q wskazuje na postać Jezusa, który powróci w roli sędziego³⁴.

Nowotestamentalne wypowiedzi (z wyjątkiem Dz 7, 56) o Synu Człowieczym są słowami samego Jezusa oraz Jego kluczowym obrazem w chrystologii³⁵. W Q znajduje się około dziesięciu takich fragmentów.

1. „Błogosławieni bądźcie, gdy ludzie was znienawidzą i gdy was wyłączą spośród siebie, gdy zelżą was i z powodu Syna Człowieczego podadzą w pogardę wasze imię jako nieczne: cieszcie się i radujcie w owym dniu, bo wielka jest wasza nagroda w niebie. Tak samo bowiem przodkowie ich czynili prorokom” (Łk 6, 22–23).

Tytuł „Syn Człowieczy” znajduje się wyłącznie w Łukaszowej wersji błogosławieństwa, która wydaje się odzwierciedlać późniejszą sytuację wspólnoty. W paralelnej wypowiedzi św. Mateusz używa wyrażenia „z mego powodu” (Mt 5, 11). Logion stanowi w Q przejście pomiędzy błogosławieństwami a wezwaniem do miłości nieprzyjaciół. Do ówczesnych

33 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 205–206; A. Weiser, *Teologia Nowego Testamentu*, s. 33.

34 Zob. K. S. Krieger, *Co rzeczywiście powiedział Jezus?*, s. 47–48.

35 Zob. *Słownik nauczania Jezusa oraz tematów czterech Ewangelii*, red. J. B. Green, Warszawa 1997, s. 742.

chrześcijan odnoszono się z wrogością oraz nienawiścią. Wierni Jezusowi byli wykluczani społecznie, a wrogość okazywali nie tylko Żydzi, lecz także inni ludzie. Prawdopodobnie logion 6, 22–23 dodany został do istniejącej wypowiedzi 6, 20–21 przez wspólnotę palestyńską. Na samym początku logion wskazuje na ideę, która będzie się pojawiać w całym dziele Q, czyli opozycję wobec Syna Człowieczego i Jego uczniów³⁶.

2. „Przyszedł bowiem Jan Chrzciciel: nie jadł i nie pił wina; a wy mówicie: Zły duch go opętał. Przyszedł Syn Człowieczy: je i pije; a wy mówicie: Oto żarłok i pijak, przyjaciel celników i grzeszników” (Łk 7, 33–34). Analizując fragment w świetle chrystologii źródła, którego centralną postacią jest Jezus, wydaje się, że w tytule zawarty jest sens całego dzieła. W oryginale tytuł godnościowy „Syn Człowieczy” był zapisany z typowym dla tego rodzaju logionu czasownikiem *erchomai*. Według części badaczy nie ma pewności, czy tytuł rzeczywiście znajdował się w pierwotnej wersji Q, jeśli przyjąć tezę o błędzie z przekładu aramejskiego. Kolejni przypisują temu określeniu cechy doktrynalne i podkreślają naturę ludzką Jezusa, który korzystał z ludzkiej gościnności, nie gardząc celnikami, utożsamianymi z grzesznikami. Jezus jako Syn Człowieczy został oceniony przez „ludzi tego pokolenia” w negatywnym świetle. Zakończenie (Łk 7, 35) wskazuje, że postępowanie Jezusa rozumieją jedynie ci, którzy są dziećmi Bożej mądrości³⁷.
3. „Lisy mają nory i ptaki powietrzne – gniazda, lecz Syn Człowieczy nie ma miejsca, gdzie by głowę mógł oprzeć” (Łk 9, 58).

Logion należy do początkowego etapu tworzenia się Q. W Ewangeliach Mateusza i Łukasza jest identyczny, ale ma inny kontekst. Trzeci ewangelista umieszcza wypowiedź obok trzech innych (Łk 9, 58; 9, 59–60; 9, 61–62), które opisują warunki pójścia za Jezusem. Natomiast Mateusz przekazuje pierwszą i ostatnią wypowiedź (Mt 8, 19–21). Jezus, by móc

36 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 206–207; A. Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, Częstochowa 2004, s. 202 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 1/1); H. Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza. Tłumaczenie, wstęp, komentarz, ekskursy*, Radom 2005, s. 134.

37 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 206–207; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 134; H. Langkammer, *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Ewangelia według św. Łukasza*, Radom 2005, s. 205; F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 2007, s. 170–172.

wędrować, był zdany na ludzką gościnność. Wskazuje zatem na trudności pójścia za Nim. Określenie „Syn Człowieczy” nie było rozumiane przez ówczesnych słuchaczy w sensie chrystologicznym, ale jako określenie przeciwstawne względem niektórych zwierząt mających swe schronienie, przybierał więc znaczenie istoty ludzkiej³⁸.

4. „Jak bowiem Jonasz był znakiem dla mieszkańców Niniwy, tak będzie Syn Człowieczy dla tego plemienia” (Łk 11, 30).

Większość badaczy zgadza się co do tego, że powyższy werset pierwotnie nie następował po wersecie 29, czyli że logion 11, 30 to późniejszy dodatek do 11, 29. Jest zatem oznaką warstwy redakcyjnej, tak jak wyrażenie „tego plemienia”. Według Q znakiem „tego plemienia” ma być głoszenie Jezusa, którego przyjęcie stanie się źródłem pokoju i zbawienia, a odrzucenie – zagładą. W czwartym logionie Jezus zostaje ukazany jako prorok czasów eschatologicznych, poprzez nawiązanie do Księgi Daniela (7, 13–14). Zatem łączy misję Syna Człowieczego z misją eschatologiczną. Określenie rozumiane jako tytuł honorowy Jezusa ma natomiast zaakcentować Jego władzę i autorytet na ziemi³⁹.

5. „Kto się przyzna do mnie wobec ludzi, przyzna się i Syn Człowieczy do niego wobec aniołów Bożych, a kto się Mnie wyprze wobec ludzi, tego wyprę się i Ja wobec aniołów Bożych” (Łk 12, 8–9).

Piąty logion wyraża obietnicę nagrody dla wiernych Synowi Człowieczemu, a groźbę dla tych, którzy się Go wyprą. Cała uwaga skoncentrowana jest na osobie Syna Człowieczego. Badacze uznają ów logion za autentyczny, gdyż w słowach groźby Jezus zdaje się być kimś odrębnym od Syna Człowieczego oraz według wypowiedzi z Ewangelii św. Łukasza 9, 20; 10, 18; 10, 23–24 ma świadomość posiadania autorytetu.

³⁸ Zob. *Słownik nauczania Jezusa oraz tematów czterech Ewangelii*, s. 736; K. Romaniuk, *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, t. 1, Poznań–Kraków 1999, s. 326; C. S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, Warszawa 2000, s. 146; A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 208; A. Paciorek, A. Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, s. 353–354; H. Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 203; F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 207.

³⁹ Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 209; F. Mickiewicz, *Ewangelia według Świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, Częstochowa 2011, s. 60 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 3/1).

Logion uznaje się za najstarszy zapis o działalności Syna Człowieczego, który został dołączony do Q w jego późniejszej redakcji⁴⁰.

6. „Każdemu, kto mówi jakieś słowo przeciw Synowi Człowieczemu, będzie przebaczone, lecz temu, kto bluźni przeciw Duchowi Świętemu, nie będzie przebaczone” (Łk 12, 10).

Szósty logion o Synu Człowieczym przyjmuje się jako pochodzący z Q; odpowiada Ewangelii św. Marka 3, 28–29. Odwołuje się do ewangelicznej doktryny o odpuszczeniu grzechów, a Jezus jest ukazany jako Ten, który usuwa restrykcje Starego Przymierza (por. Iz 22, 14). Zatem sprzeciw wobec Syna Człowieczego wynikający z ograniczeń ludzkiej natury (Mt 8, 20; 9, 19) jest mniejszą niegodziwością niż bluźnierstwo wobec Ducha Świętego. Logion wydaje się należeć do *ipsissima verba* Jezusa, a najstarszą tradycję przekazuje Ewangelia św. Mateusza 12, 30⁴¹.

7. „Gdyby gospodarz wiedział, o której godzinie złodziej ma przyjść, nie pozwoliliby włamać się do swego domu. Wy też bądźcie gotowi, gdyż o godzinie, której się nie domyślacie, Syn Człowieczy przyjdzie” (Łk 12, 39–40).

Logion prawdopodobnie pochodzi od samego Jezusa, co wyraża brak identyfikacji z Synem Człowieczym. Słowa zostały wiernie przekazane przez Mateusza oraz Łukasza, ale występują w różnych kontekstach. U Łukasza w kontekście parenetycznym, wśród innych wezwań do czujności. Łukasz jest także dokładniejszy w kopiowaniu źródła Q. Celem logionu jest skoncentrowanie się na nieznanym terminie paruzji związanej z przybyciem Syna Człowieczego jako sędziego⁴².

8. „Bo jak błyskawica, gdy zablśnie, świeci od jednego krańca widnokregu aż do drugiego, tak będzie z Synem Człowieczym w dniu Jego. [...] Jak się działo za dni Noego, tak będzie również za dni Syna Człowieczego [...]. Podobnie jak działo się za czasów Lota [...]; tak samo będzie w dniu, kiedy Syn Człowieczy się objawi” (Łk 17, 24. 26. 28. 30).

⁴⁰ Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 209; Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 244.

⁴¹ Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 210; Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 244; F. Mickiewicz, *Ewangelia według Świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, s. 34–35.

⁴² Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 210; Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 252–253; F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, Częstochowa 2011, s. 65 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 3/2); F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 242.

Na temat przyjścia Syna Człowieczego wzmiankują wypowiedzi zebrane we fragmencie Łukaszej Ewangelii 17, 20–36. Przyjście Syna Człowieczego opisują wersety 22–25, natomiast wersety 26–27 wskazują na czas przyjścia Jezusa. Za wyjątkiem fragmentu z Ewangelii św. Łukasza 9, 57–58 są to jedyne opisy Syna Człowieczego pojawiające się na początku większej jednostki. Inne fragmenty w Q dołączone są w różny sposób do końcowej części jakiejś mowy. Za autentyczne słowa Jezusa przyjmuje się zawarte w 17 rozdziale w wersetach 24. 26. 27c. Noszą one znamię autentycznego orędzia, które głosi czuwanie i posłuszeństwo ewangelicznemu przesłaniu ze względu na królestwo. Zebranie logiów w mowę może być dziełem Łukasza, warto jednak zauważyć, iż brak tu wyraźnego identyfikowania się Syna Człowieczego z Jezusem⁴³.

Podsumowując powyższą analizę, należy stwierdzić, że wypowiedzi o Synu Człowieczym wskazują na dwa aspekty postaci Jezusa: na postać eschatologiczną, która pojawi się na końcu czasów, ustanawiając ostatecznie królestwo Boże na ziemi, oraz na postać ziemską, której orędzie obwieszcza czasy eschatologiczne. Wypowiedzi w źródle Q wskazują na Jezusa jako na chwalebnią i pełną mocy postać czasów ostatecznych⁴⁴. Odrzucenie Jezusa stanie się przyczyną sądu. Jego przesłanie jest prawdziwą mądrością ludzką i boską (Mt 11, 25–27; Łk 10, 21–22), gdyż sam Bóg przekazał Mu wszystko (w. 26). Źródło Q mówi o boskiej więzi Jezusa z Ojcem i o tym, że Dobra Nowina, przyniesiona przez Jezusa i skierowana do Izraela, zostaje odrzucona. Q ukazuje synowską tożsamość poprzez liczne sentencje i wypowiedzi mądrościowe Jezusa⁴⁵.

Relacja synowska w rozumieniu źródła Q ujawnia szczególną zażyłość w stosunku do Boga Ojca⁴⁶. Przez określenie „Syn” źródło Q ukazuje wyjątkowe powiązanie Syna z Ojcem oraz względy Ojca wobec Syna. Szczegółność stosunku wyraża się w wyjątkowych możliwościach poznawczych Ojca przez Jezusa. Określeniem tym posługiwał się Jezus, kiedy przemawiał do uczniów w przypowieściach, także prorocy oraz izraelscy nauczyciele mądrości. Słowo „Syn” było przeznaczone dla najściślejszego grona uczniów. Pochodzenia określenia należy szukać przede wszystkim w modlitwie Jezusa. Intymną relację

43 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 210–211; Langkammer, *Ewangelia według św. Łukasza*, s. 302.

44 Zob. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, s. 211.

45 Zob. K. Mielcarek, *Chrystologia ewangelii synoptycznych*, s. 124–125.

46 Zob. A. Weiser, *Teologia Nowego Testamentu*, s. 31.

Syna do Boga Ojca uchwyciło wczesne chrześcijaństwo, zachowując słowo w pierwotnym brzmieniu⁴⁷.

* * *

Chrystologię definiuje się jako metodyczną, systematyczną i posługującą się argumentami refleksję nad początkami, rozwojem oraz przekazem wydarzenia, mającym na celu ukazanie osoby Jezusa i Jego eschatologicznego posłannictwa⁴⁸. Orędzie Jezusa jest kryterium sądu nad człowiekiem, stąd źródło Q akcentuje postawę gotowości (por. Mt 24, 44; Łk 12, 40), wyznania wiary (por. Mt 10, 32; Łk 12, 8–9) oraz wypełnienia głoszonej przez Niego nauki (por. Mt 7, 21.24–27; Łk 6, 46–49). Powstanie źródła Q jest utożsamiane z zapowiedzią ponownego przyjścia Syna Człowieczego, na którego czekała wspólnota chrześcijańska⁴⁹.

Źródło Q odwołuje się do Jezusa, przybliżając Jego postać wyrażoną w tytułach: „Syn Boży”, „Syn Człowieczy” oraz „Syn”⁵⁰. Ewangelia Galilejska pomija istotny dla współczesnej egzegezy tytuł „Mesjasz”, zawarty w wyznaniu Piotra w pobliżu Cezarei Filipowej (Mk 8, 29; Łk 9, 20; Mt 16, 16). Chrystologia rozwija się w refleksji autorów Nowego Testamentu, którzy w kluczu prorocत्व oraz korzystając z przekazów świadków i dostępnych materiałów, odczytują figurę Jezusa jako: „Nowego Eliasza”, „Syna Dawida”, „Pana”, „Zbawiciela”, „Nauczyciela”, „Cierpiącego Sługę Jahwe” czy „Baranka Bożego”. W źródle nie spotkamy też tytułu podanego w pierwszym wersecie Ewangelii św. Marka: „Początek Ewangelii Jezusa Chrystusa, Syna Bożego”. Wielość interpretacji tożsamości Jezusa jest bogactwem Kościoła, a równocześnie Jego tajemnicą.

Bibliografia

- Adamczewski B., *Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels*, Berlin 2010.
 Allison D. C., *The Jesus tradition in Q*, Harrisburg 1997.

47 Zob. J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków 2018, s. 232–233.

48 Zob. G.L. Müller, *Podręcznik teologii dogmatycznej. Chrystologia – nauka o Jezusie Chrystusie. Traktat V*, Kraków 1998, s. 39.

49 Zob. K.S. Krieger, *Co rzeczywiście powiedział Jezus?*, s. 48–49.

50 Wydaje się, iż są to najważniejsze tytuły chrystologiczne ujęte w źródle Q. Zob. szerzej A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*.

- Bartnicki R., *Ewangelie synoptyczne, geneza i interpretacja*, Warszawa 2003.
- Bovon F., *Das Evangelium nach Lukas (Lk 1, 1–9, 50)*, Zürich 1989 (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament 3, 1).
- Catchpole D. R., *The Quest For Q*, Edinburgh 1993.
- Czerski J., *Jezus Chrystus w świetle ewangelii synoptycznych*, Opole 2000.
- Gryglewicz F., *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 2007.
- Keener C. S., *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, Warszawa 2000.
- Kloppenborg J. S., *The Formation of Q. Trajectories in Ancient Wisdom Collections. Studies in Antiquity and Christianity*, Harrisburg 1987.
- Kloppenborg J. S., *Excavating Q. The History and Setting of the Sayings Gospel*, Minneapolis 2000.
- Kloppenborg J. S., *Q Parallels. Synopsis, Critical Notes and Concordance*, Sonoma, California 1988.
- Krieger K. S., *Co rzeczywiście powiedział Jezus? Orędzie źródła Q*, Warszawa 2006.
- Langkammer H., *Teologia Nowego Testamentu. Ewangelie – Dzieje Apostolskie – Listy katolickie – Apokalipsa. Jezus Chrystus wczoraj – dziś – na wieki*, cz. 1, Wrocław 1985.
- Langkammer H., *Ewangelia według św. Łukasza. Tłumaczenie, wstęp, komentarz, ekskursy*, Radom 2005.
- Langkammer H., *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Ewangelia według św. Łukasza*, Radom 2005.
- Langkammer H., *Nowy Testament o zmartwychwstaniu Chrystusa i naszym zmartwychwstaniu*, Tarnów 2010.
- Mickiewicz F., *Ewangelia według Świętego Łukasza, rozdziały 1–11*, Częstochowa 2011 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 3/1).
- Mickiewicz F., *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24*, Częstochowa 2011 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 3/2).
- Mielcarek K., *Chrystologia ewangelii synoptycznych*, w: M. Rosik, *Teologia Nowego Testamentu. Ewangelie synoptyczne i Dzieje Apostolskie*, t. 1, Wrocław 2008.
- Müller G. L., *Chrystologia – nauka o Jezusie Chrystusie. Podręcznik teologii dogmatycznej*, red. W. Beinert, Kraków 1998.
- Müller G. L., *Podręcznik teologii dogmatycznej. Chrystologia – nauka o Jezusie Chrystusie. Traktat V*, Kraków 1998.
- Müller G. L., *Dogmatyka katolicka*, Kraków 2015.
- Paciorek A., *Q – Ewangelia Galilejska*, Lublin 2001.

- Paciorek A., *Ewangelia według Świętego Mateusza, rozdziały 1–13*, Częstochowa 2004 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 1/1).
- Paciorek A., *Jezus z Nazaretu. Czasy i wydarzenia*, Częstochowa 2015.
- Pałucki J., *Doświadczenie kuszenia Jezusa na pustyni szkołą chrześcijańskiego doskonalenia na podstawie komentarza św. Ambrożego do Ewangelii według św. Łukasza*, „Vox Patrum” 59 (2013), s. 179–196.
- Ratzinger J., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków 2018.
- Romaniuk K., *Co to jest źródło Q?*, Warszawa 1983.
- Romaniuk K., *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, t. 1, Poznań–Kraków 1999.
- Seweryniak H., *Tajemnica Jezusa*, Warszawa 2001.
- Słownik nauczania Jezusa oraz tematów czterech ewangelii*, red. J. B. Green, Warszawa 1997.
- Szymik J., *Theologia Benedicta*, t. 3, Katowice 2012.
- Weiser A., *Teologia Nowego Testamentu. Cztery ewangelie, Dzieje Apostolskie, Listy św. Jana i Apokalipsa św. Jana*, Kraków 2011.
-

Abstrakt

Tytuły chrystologiczne w Ewangelii Galilejskiej, czyli w źródle Q

Artykuł przybliży główne tytuły chrystologiczne zawarte w źródle Q. Centralnym tytułem chrystologicznym, w którym pozostałe określenia się zawierają, jest określenie „Syn Boży”. Autentyczne słowa Jezusa zawarte w źródle Q wskazują na świadomość Bożego synostwa, a także na wyjątkową więź Syna z Ojcem. Autorytet Jezusa dokument podkreśla również przez użycie tytułu „Syn Człowieczy”, który odnosi się do życia ziemskiego oraz do oczekiwanego sędziego w eschatologicznej przyszłości.

Słowa kluczowe: tytuły chrystologiczne, Syn Boży, Syn Człowieczy, Syn, źródło Q

Abstract

Christological titles in the Galilean Gospel (Q source)

The article introduces the main Christological titles contained in the Q document. The central Christological title, in which the other terms are included, is the term “Son of God”. The authentic words of Jesus, which are contained in the Q source, indicate the awareness of Divine filiation and the unique bond between the Son and the Father. This document emphasizes Jesus’ authority also by using the title “Son of Man”. This title refers to the earthly life and to the anticipated judge in the eschatological future.

Keywords: christological titles, Son of God, Son of Man, Son, Q source

